

Het Urania-planetarium: een mysterieuze voorgeschiedenis of niet?

Jef Van Camp

Wilde verhalen: fictie of realiteit?

Iedere medewerker of ieder lid van Urania weet ondertussen al wel dat onze volkssterrenwacht sinds eind 2014 over een Zeiss ZKP-2 planetarium beschikt. Dit toestel is afkomstig uit de Antwerpse Zoo, waar de Koninklijke Maatschappij voor Dierkunde van Antwerpen (KMDA) begin 2014 besloot om de planetariumwerking stop te zetten.

Gezien de historische band van Urania met het planetarium van de Zoo, werden de nodige stappen ondernomen om het toestel op de volkssterrenwacht te kunnen plaatsen. In het najaar van 2014 werd dan ook een bruikleenovereenkomst afgesloten tussen de KMDA en Urania, en verhuisde de ZKP-2 naar Hove. Een jaar later werd met de kerkfabriek een erfpachtovereenkomst afgesloten voor een gedeelte van het kerkgebouw, zodat het planetarium nu ook een vast onderkomen had.

Maar samen met het toestel arriveerden er ook enkele 'wilde' verhalen omtrent de herkomst van het oorspronkelijke ZKP-1 planetarium-

toestel van de Zoo. Dat zou heel lang hebben liggen verkommeren in de kelders van het Antwerpse stadhuis; het zou misschien door de Duitsers zijn achtergelaten toen ze aan het einde van WO II Antwerpen ontvuchtten; het zou tijdens die Tweede Wereldoorlog dienst gedaan hebben voor de opleiding van Luftwaffepiloten; het zou...

Genoeg 'zou', 'misschien' en 'eventueel'. Aangezien ikzelf in de jaren '70 en '80 van vorige eeuw heel wat voorstellingen in het Zoo-planetarium heb gegeven met die ZKP-1, was ik geïntrigeerd door al die verhalen en vond ik het tijd om de archieven in te duiken en te trachten fictie van realiteit te scheiden. Gelukkig was ik niet de enige nieuwsgierige, en kreeg ik de zeer gewaardeerde hulp van Urania-medewerker (en jarenlang Antwerps stads-gids) Roger Van der Linden.

Een duik in de archieven

Zo zijn we dus samen op zoek gegaan naar de geschiedenis van 'ons' planetarium. Een eerste informatiebron vonden we op de sterrenwacht zelf: er lopen nog enkele 'oudgedienden' rond

die de beginperiode van het Zoo-planetarium hebben meegemaakt. Maar zowat iedereen die we contacteerden, verwees steeds naar één en dezelfde persoon bij wie we (vermoedelijk) heel wat informatie zouden kunnen bekomen: Magda De Groeve, de vroegere educatief verantwoordelijke van de KMDA, maar ondertussen al enkele jaren gepensioneerd. Als contactpersoon tussen de KMDA en Urania was zij o.a. verantwoordelijk voor de planning van de voordrachten in het planetarium. Groot was onze teleurstelling toen bij de zoektocht naar recente contactgegevens van Magda bleek dat zij begin 2017 overleden was...

Restte ons nog één mogelijkheid: het archief van de Zoo. Dat bleek verhuisd te zijn naar het Antwerpse stadsarchief dat sinds 2006 onderdak heeft gekregen in het Felix Pakhuis. Daar hebben we dan de voorbije maanden ettelijke uren doorgebracht op zoek naar 'de waarheid' over het originele Zoo-planetarium. Om te beginnen nemen we u in dit eerste artikel graag mee in het historische verhaal van het Zoo-planetarium. Er zijn blijkbaar ooit nog andere planetariumplannen gesmeed in Antwerpen. Of die plannen ooit gerealiseerd zijn of niet, zoeken we ondertussen verder uit. Meer daarover in één van de volgende nummers van De Sterrenwachter.

Het Alberteum en de wereltentoonstellingen van 1935 en 1958 in Brussel

De Heizel in Brussel was zowel in 1935 als in 1958 het decor voor de Werelttentoonstelling. Eén van de blikvangers in 1935 was het 'Alberteum Aedae Scientiae' of het 'Palais de la Science': een 7500 m² groot complex met o.a. een bioscoopzaal, een conferentieruimte, tentoonstellingsruimten, radiostudio's, een microvivarium, een insectarium en... een planetarium. Met een koepel van 23 meter diameter en een capaciteit van 500 bezoekers bleef het een publiekstrekker tot het complex in 1939, aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog, zijn deuren sloot. Het had toen al zo'n 650.000 bezoekers geteld.

Het Alberteum

Het hele gebouw had enorm te lijden van oorlogsvandalisme en werd pas in 1954 opnieuw geopend. In 1968 besliste de stad Brussel om het hele Alberteum-complex af te breken en even verderop een nieuw planetarium te bouwen. Dat werd in 1976 geopend en is dus het huidige planetarium op de Heizel.

Maar ondertussen was er ook de Wereldtentoonstelling van 1958. In het Belgische paviljoen krijgt de Antwerpse Zoo in de tentoonstelling 'Wetenschap, Cultuur en Onderwijs' een plaats naast het Alberteum. En het is daar dat medewerkers van de Zoo en de KMDA zó gefascineerd geraken door de mogelijkheden van dat planetariumtoestel dat zij overwogen om dit ook in Antwerpen te introduceren. Het zou een mooie en gepaste aanvulling zijn van het didactische aanbod van de Zoo én — niet onbelangrijk — een publiekstrekker. De eerste zaadjes van het Antwerpse planetarium zijn dus in Brussel geplant!

De Zoo, de Stad en... de Melkerij

Natuurlijk komt een definitieve beslissing om een planetarium in de Zoo onder te brengen er niet van de ene dag op de andere. Er moeten heel wat vragen en problemen opgelost worden: naast het 'waarom', is er 'wat', 'waar', 'hoe' en uiteraard 'hoeveel'. Maar het idee rijpt en krijgt stilaan vorm.

In de jaren volgend op de Expo '58 wordt door de KMDA vooral gezocht naar een gunstige locatie en een geschikt toestel. Reeds in 1961 is er een offerte van de firma G. Matheys uit Brussel, vertegenwoordiger van Carl Zeiss JENA, voor een 'Kleinplanetarium' voor de prijs van 565.100 BEF. En voor 151.160 BEF kan er een aangepaste koepel bij geleverd worden. Over toestel, prijs en toebehoren wordt dan nog enkele jaren gecorrespondeerd en in 1965 komen er nog offertes van Minolta en van de firma Ets. Paulus uit Verviers voor een planetarium van de Japanse firma GoTo. Citeren we even uit deze offerte: "Il y en a pour tous les budgets depuis le modèle L-1 à environ 210.000,- US \$, FOB Japon". Tegen een wisselkoers van meer dan 40 BEF voor 1 USD kwam dit op meer dan 8 miljoen BEF. Niet te verbazen dat men voor het 'Kleinplanetarium' van Carl Zeiss zou kiezen!

Inmiddels had men ook reeds een locatie op het oog: een gebouw(tje) in Vlaamse renaissancestijl achterin de Zoo — aan de kant van de Ommeganckstraat — dat bekend stond als ‘de Melkerij’⁽¹⁾. Maar dat pand moest grondig verbouwd worden. In 1966 wordt een architect aangesteld, en langzaamaan krijgen de plannen voor de verbouwingen vorm. De projectiekoepel zou (oorspronkelijk) een diameter van 8 meter krijgen en plaats bieden aan 55 toeschouwers. Begin 1968 wordt de bouwvergunning ingediend en op 22 juli van dat jaar wordt die goedgekeurd.

De werken vangen in het najaar van 1968 aan en vorderen vrij probleemloos, tot er een probleem met de projectiekoepel opduikt: de plannen zijn namelijk gewijzigd naar 7,20 meter diameter, maar het toestel is afgesteld op de oorspronkelijk geplande 8 meter. Dat zou uiteindelijk nog 163.000 BEF extra kosten met zich meebrengen omdat Carl Jeiss JENA nog een techniek heeft gestuurd om het projectietoestel

aan te passen, iets wat blijkbaar vijf volledige dagen in beslag heeft genomen.

In het voorjaar van 1971 is alles dan klaar en op 7 mei 1971 wordt het Zoo-planetarium officieel ingehuldigd, in aanwezigheid van zowat het voltallige stadsbestuur, burgemeester Lode Craeybeckx op kop. Urania-stichter E.H. Van Gaal was ook aanwezig; hij was bij de voorbereidingen voor de realisatie van het planetarium de gesprekspartner van de KMDA namens de drie astronomische verenigingen uit het Antwerpse: Urania Volkssterrenwacht van Antwerpen, de Provinciale afdeling Antwerpen van de VVS en het Koninklijk Sterrenkundig Genootschap van Antwerpen (beter bekend als ‘de Cercle’, maar voluit “Société Royal d’Astronomie d’Anvers”). Sprekers bij de opening waren Louis Diercxsens, voorzitter van de KMDA, en Professor Karel Cuypers (mede-oprichter van de VVS in 1944).

In zijn toespraak beschreef Prof. Cuypers in een zeer bloemrijke

1. De oorsprong van de ‘Melkerij’: in 1881 brandde het apengebouw van de Zoo af met een trieste balans van 79 slachtoffers (onder de apen welteverstaan). Daarna is een nieuw apenverblijf gebouwd met vlak ernaast, tegen de Ommeganckstraat, een koeienstal (in Vlaamse renaissancestijl). Men dacht destijds dat koeien in de buurt tbc bij apen kon voorkomen. Later is dat uitgegroeid tot een heuse melkerij met 24 koeien. Tot in de jaren ‘30 werd de melk tegen verminderde prijs met paard en kar bedield bij zieken- en bejaardentehuizen in de stad.

Het ZKP-1 projectietoestel

taal de vele mogelijkheden van het planetariumtoestel. Maar hij had het o.a. ook over de tentoonstelling in het zaaltje tussen de inkom en het planetarium: “We beginnen nu reeds met de tentoonstelling van een reeks prachtige wandplaten, geleverd door de universiteit van Utrecht, en twee dozijn transparante, reusachtige en onvergelykbaar mooie kleurfotografieën, opgenomen door de grote sterrenwachten van de Mount Wilson en de Mount Palomar in Californië.”

Dat het stadsbestuur veel interesse betoonde, is niet te verwonderen. Na de goedkeuring van de bouwvergunning door het schepencollege kwam van dat stadsbestuur het voorstel om de eigendom van het planetariumtoestel over te nemen, met de bedoeling het ter beschikking te stellen van de Antwerpse stadsscholen. De Stad biedt aan om de volledige aankoopkost van projectietoestel en alle toe-

behoren (diaprojector, bandopnemer, meubilair, e.d.) terug te betalen aan de KMDA, een totaal van 930.858 BEF en daarnaast een jaarlijkse toelage van 563.388 BEF uit te keren voor onderhoud en uitbating van het planetarium. De KMDA zou dus enkel de kosten van de verbouwing en inrichting (totaal 1.743.832 BEF) moeten dragen.

De werking van het planetarium: de eerste 10 jaren

Hoewel de drie eerder vermelde astronomische verenigingen geconsulteerd werden bij de voorbereidingen van de installatie en inrichting van het planetarium (waarbij het bijna uitsluitend Urania was die enige inbreng heeft geleverd) en er ook een regeling werd getroffen om het planetarium en de werkplaatsen in de kelders open te stellen voor die verenigingen, werd er in de beginfase geen beroep op hen gedaan voor de voorstellingen in het planetarium. Men had daarvoor Roeland Dirks aangetrokken, de man die ook al tijdens de opening de allereerste voorstelling had gegeven voor de genodigden. Dirks woonde in Kontich en was een medewerker van de toenmalige BRT waar hij voornamelijk natuurprogramma's maakte. Hij was ook secretaris van de Bond Beter Leefmilieu. De eerste voorstelling die hij gaf in het planetarium was getiteld

‘Het Hemeltoneel en zijn Artiesten’. Nadien zouden nog volgen ‘Lentebode aan het firmament’ en ‘Daar is dan de Waterman’.

Maar vanaf 1972/1973 zouden het bijna uitsluitend medewerkers van Urania zijn die de voorstellingen in het planetarium verzorgden. Naast de standaardvoorstellingen waren er regelmatig speciale themavoorstellingen, opgesteld en uitgewerkt door Ludo Verhulst, één van de toenmalige lesgevers van Urania. Een overzicht van de belangrijkste voorstellingen uit de jaren '70:

- Zie ze vliegen ...
- 'k Zag twee beren ...
- De ster van Bethlehem
- Het tijdperk van de Waterman
- Zomer aan de hemel
- Herdenking Nicolaus Copernicus
- Komeet Kohoutek
- Bewoonde werelden in het heelal?
- Ken je dierenriem
- Het manneke in de Maan
- De muziek der sferen
- Van pool tot evenaar
- En waar de sterre bleef stille staan
- Hebt u even tijd? (over schrikkeljaren)
- Er was eens... (Griekse sagen a.d.h.v. sterrenbeelden)

En blijkbaar was er heel wat belangstelling voor het planetarium (of lag het aan de kwaliteit van onze Urania-

medewerkers die de voorstellingen verzorgden?), want het aantal bezoekers steeg spectaculair: van 6.597 in het openingsjaar 1971 naar 12.399 het daaropvolgende jaar en naar 27.521 in 1975.

Spijtig genoeg stopt het gearchiveerde materiaal bij het einde van de jaren '70 en hebben we dus (voorlopig) geen gegevens over de volgende jaren.

‘Volkssterrenwacht Antwerpen vzw’

Wat uit alle documentatie en briefwisseling wel duidelijk naar voor komt, is dat Urania (begin jaren '70 nog officieel ‘Volkssterrenwacht Antwerpen VZW’) een belangrijke rol heeft gespeeld bij de uiteindelijke realisatie van het planetarium in de Zoo en bij de verdere ontwikkeling ervan, denken we maar aan de talloze voorstellingen die er gegeven werden door Urania-medewerkers.

Zo is er heel wat correspondentie tussen toenmalig directeur Walter Van Den Bergh (directeur van 1946 tot 1978) en Urania-stichter E.H. Van Gaal. Ook de ateliers voor spiegelslijpen en kijkerbouw in de kelders van het planetariumgebouw zijn er mede dankzij de inzet van E.H. Van Gaal gekomen. Hij ijverde ook voor aankoop van allerlei materiaal zoals draaibanken en boormachines voor dat atelier.

Van zodra Urania-medewerkers de voorstellingen in het planetarium verzorgden, werd er door de Zoo-directie maandelijks een overzicht van het aantal bezoekers en het aantal voorstellingen doorgestuurd aan E.H. Van Gaal. Spijtig genoeg zijn in de archieven enkel de doorslagen ('carbonneces') van de begeleidende brieven bewaard en geen kopies van de documenten met de eigenlijke gegevens. In enkele van die brieven vinden we wel een aantal bekende Urania-namen terug in de lijst van mensen die de planetariumvoorstellingen verzorgden: Egon Wojciulewitsch, Edwin Goffin, Paul Crick, Tom Alderweireldt, Herman Fornhoff,...

Die samenwerking van de KMDA met Urania zou ook de volgende decennia blijven bestaan, ook nadat begin jaren '90 het ZKP-1 projectietoestel vervangen werd door de ZKP-2. En daarmee sluiten we terug aan bij het begin van onze zoektocht. Het toestel dat nu op Urania in een (tijdelijke)

planetariumopstelling staat, is dus zo-wat 25 jaar geleden door de KMDA nieuw aangekocht bij Carl Zeiss JENA ter vervanging van de oorspronkelijke ZKP-1.

Conclusie

Geen van beide toestellen heeft dus een 'geheimzinnig' verleden. De enige connectie met Duitsland is de herkomst van de toestellen: Jena in het vroegere Oost-Duitsland. Maar de verhalen van het planetarium en WO II en Luftwaffescholen in Antwerpen zijn dus uit de lucht gegrepen.

Of toch niet helemaal? Want is er misschien een verband tussen een planetarium, Wereldoorlog I en de Stad Antwerpen? En is daar toch ergens een 'Duitse connectie'? Roger en ik zoeken het verder uit en u leest het binnenkort in een volgend nummer van de Sterrenwachter.

Bronnen:

- Zoo-archief raadpleegbaar in het Felix-archief te Antwerpen (zie volgende bronvermelding)
- <https://www.demorgen.be/wetenschap/archief-van-zoo-antwerpen-voortaan-toegankelijk-in-het-felixpakhuis-b6d6b1f3/>
- Wikipedia
- Driemaandelijks tijdschrift van de KMDA, 37e jaargang, nr. 1 juli 1971